

You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the **University of Silesia in Katowice**

Title: Zmiany tożsamości religijnej młodzieży i ich edukacyjne konteksty. Artykuł recenzyjny książki Mirosława Sobeckiego: „Tożsamość społeczno-kulturowa młodzieży akademickiej w wymiarze religijnym”

Author: Aniela Różańska

Citation style: Różańska Aniela. (2022). Zmiany tożsamości religijnej młodzieży i ich edukacyjne konteksty. Artykuł recenzyjny książki Mirosława Sobeckiego: „Tożsamość społeczno-kulturowa młodzieży akademickiej w wymiarze religijnym”. "Edukacja Międzykulturowa" (2022), nr 2, s. 195-203.

DOI: 10.15804/em.2022.02.15

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Zmiany tożsamości religijnej młodzieży i ich edukacyjne konteksty.

Artykuł recenzyjny książki Mirosława Sobeckiego: *Tożsamość społeczno-kulturowa młodzieży akademickiej w wymiarze religijnym*¹

W świetle wojny w Ukrainie i traumatycznych wydarzeń mających tam miejsce pojawia się pytanie: Jak to możliwe, że w XXI wieku, w europejskim społeczeństwie z silnymi tradycjami chrześcijańskimi pojawia się konflikt, który, poza bezsprzecznymi polityczno-mocarstwowymi ambicjami władz Rosji, ma również podłoże quasi-religijne; który przywódcy jednej z trzech gałęzi chrześcijaństwa – prawosławia (w wydaniu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, na czele z patriarchą moskiewskim i całej Rusi, Cyrylem) – nie tylko nie potępiają, ale go jawnie pochwalają i wspierają? Co złożyło się na tak, po ludzku mówiąc, niechrześcijańską i odrażającą ich postawę? Dla mnie, pedagoga, jest to pytanie o uwarunkowania społeczno-kulturowe i edukacyjne zaistniałego stanu rzeczy. W tym kontekście kwestia zmian zachodzących w obszarze tożsamości społeczno-kulturowej w wymiarze religijnym staje się niezmiernie ważnym i aktualnym problemem badawczym i pedagogicznym.

Książka pt. *Tożsamość społeczno-kulturowa młodzieży akademickiej w wymiarze religijnym* to ważna praca w obszarze badań nad tożsamością młodzieży. Jej autorem jest Mirosław Sobecki, znany badacz białostockiego środowiska naukowego, specjalizujący się od wielu dekad w problematyce tożsamości kulturowej, komunikacji i edukacji międzykulturowej (zob. m.in. Sobecki, 2007; 2016; 2018). Recenzowana książka poszerza bogaty dorobek autora o badania tożsamości społeczno-kulturowej w wymiarze religijnym.

¹ Recenzje wydawnicze tej książki przygotowali: ks. prof. dr hab. Marian Nowak, Aniela Różańska (autorka niniejszego artykułu recenzyjnego).

Jest to, można powiedzieć, kolejny udany efekt wieloletniej współpracy badaczy zajmujących się pedagogiką i edukacją międzykulturową, wywodzących się początkowo z dwóch ośrodków naukowych – białostockiego i cieszyńskiego i skupionych – wraz z badaczami innych ośrodków akademickich w Polsce – w powołanej przez Profesora Tadeusza Lewowickiego w 1994 roku Federacji Społecznych Zespołów Badań Kultury i Oświaty Pogranicza. Działalność naukowa badaczy Pogranicza kierowana przez prof. Tadeusza Lewowickiego i prof. Jerzego Nikitorowicza od 2004 r. koordynowana jest przez Zespół Pedagogiki Kultury i Edukacji Międzykulturowej pod patronatem Komitetu Nauk Pedagogicznych PAN (szerzej zob. Ogrodzka-Mazur, 2014).

Recenzowana monografia wpisuje się w dyskurs o tożsamości społeczno-kulturowej i kwestiach jej kształtowania, zwłaszcza w nurt refleksji nad pedagogicznym kontekstem kształtowania się tożsamości w wymiarze religijnym (por. m.in. Lewowicki, Różańska i Klajmon, 2002; Ogrodzka-Mazur, Klajmon-Lech i Różańska, 2014; Różańska, 2015). Tożsamość ta traktowana jest tu jako zbiór autoidentyfikacji ze zbiorowościami, na czele ze społecznością religijną (wyznaniową). Świadomość przynależności do zbiorowości religijnej zyskała wśród młodych ludzi w ostatnich dekadach szczególną wagę. Z tego względu zaistniała potrzeba realizacji takiej edukacji religijnej, która wspomagałaby kształtowanie się otwartej tożsamości religijnej poprzez dostarczanie wiedzy o własnej religii, jak i o zróżnicowaniu religijnym i inności w wymiarze religijnym (Różańska, 2015, ss. 150–153; 2017). Autor słusznie podkreśla, z pedagogicznego punktu widzenia kwestię absolutnie kluczową – zasadniczą różnicę pomiędzy negatywnym etnocentryzmem a patriotyzmem, rozumianym jako etnocentryzm pozytywny, gdzie „skupienie na własnej grupie odniesienia łączy się z szacunkiem wobec innych grup” (s. 11), w aspekcie religijnym przejawiającym się szacunkiem i otwartością wobec osób innego wyznania czy religii.

Głównym celem opracowania było dokonanie analizy badań tożsamości religijnej akademickiej młodzieży studiującej w trzech największych uczelniach publicznych Białegostoku – Uniwersytecie w Białymstoku, Politechnice Białostockiej i Uniwersytecie Medycznym, uczelniach „zanurzonych” w środowisko pogranicza kulturowego.

Recenzowaną monografię cechuje przejrzysty układ i struktura pracy, pozwalające na swobodne korzystanie z zebranej wiedzy w refleksji teoretycznej, wyników badań i z wniosków z ich analizy. Praca składa się ze wstępu, rozdziału prezentującego teoretyczne podstawy pola badań pt. *Tożsamość społeczno-kulturowa w perspektywie pedagogicznej*, rozdziału teore-

tyczno-metodologicznego, charakterystyki badanej zbiorowości, rozdziału prezentującego wyniki badań empirycznych, zakończenia z końcowymi refleksjami i wnioskami autora, bibliografii, indeksu osób, indeksu terminów, spisu obiektów graficznych oraz aneksu. Praca stanowi przykład obszernego studium teoretyczno-diagnostycznego (liczącego 245 stron), z imponującym materiałem pozyskanym w badaniach empirycznych i niezwykle istotnymi dla przyszłych badań oraz praktyki edukacyjnej wnioskami.

W pierwszym rozdziale prezentującym teoretyczne pole badań, zatytułowanym *Tożsamość społeczno-kulturowa w perspektywie pedagogicznej*, autor przedstawia tożsamość zbiorową jako przedmiot zainteresowania nauk społecznych. Zasadniczego pojęcia tożsamości, jego definicji i rozumienia autor nie podaje wprost, lecz omawia je poprzez przywołanie cech konstytutywnych tożsamości oraz uwarunkowań jej kształtowania, co nadaje tożsamości jako przedmiotowi badań niezbędny kontekst społeczny, a zarazem wyposaża tekst w ciekawą formę przekazu. I tak za Zbigniewem Bokszańskim (2005) podkreśla egzystencjalny kontekst tożsamości, który ma zasadnicze znaczenie dla praktyki społecznej, zwłaszcza dla edukacji (s. 14). M. Sobecki akcentuje fakt, że „brak możliwości budowania satysfakcjonujących autoidentyfikacji, a w szczególności kłopoty ze świadomością punktów odniesienia w kreowaniu zbiorowego Ja, czyli nieumiejętność osadzania obrazu siebie na fundamentach kulturowych grupy, w przeważającym stopniu prowadzi współczesnego człowieka do egzystencjalnych dylematów, zaś wspomagającą go w samorealizacji sferę edukacji stawia w niezwykle trudnym położeniu”.

Za Anthonym Giddensem (2010) autor podkreśla wagę samoświadomości i kulturowej subiektywności jako rezultatu relacji z innymi ludźmi i oddziaływania innych na nasze życie. (s. 15). Akcentuje też rolę refleksyjności w budowaniu tożsamości jako refleksyjnej świadomości opartej na kontaktach z innymi ludźmi. Uznaje, też za A. Giddensem, refleksyjność jako warunek dojrzałej tożsamości. Osoby o ugruntowanej tożsamości mają poczucie ciągłości biograficznej, dysponują poczuciem własnej wartości i – po trzecie – są mniej narażone na wpływ czynników mogących naruszyć integralność tożsamości. Uważam, że te trzy aspekty warto uwzględnić – podobnie jak czyni to autor – w refleksji badawczej nad tożsamością społeczno-kulturową obejmującej ważne przestrzenie społecznego zaangażowania człowieka, w tym przestrzeń aktywności religijnej.

W kontekście postmodernistycznych teorii, jak również stanowiska prezentowanego w pracach Zbyszka Melosika, w recenzowanej pracy uwypuklona

jest dwoistość rzeczywistości, w której funkcjonuje młody człowiek, i w której formuje swoją tożsamość: perspektywa konformizmu (ta obecna jest w oddziaływaniach szkoły i Kościoła) i druga rzeczywistość, kreowana przez sferę popkultury i konsumpcji – tworzą ją zmiany charakteryzujące się „wolnością dryfowania” i swobodą w zakresie wyborów. W Polsce w obszarze tożsamości religijnej sytuacja ta jest obecna marginalnie, inaczej jest, zdaniem autora, w kręgach kultury anglosaskiej, w której złożoność relacji między młodzieżą a religią potwierdzają wyniki badań prowadzonych w tym zakresie (s. 18).

W podrozdziale zatytułowanym *Tożsamość społeczno-kulturowa w refleksji pedagogicznej* autor przywołuje dwie najważniejsze dla edukacji międzykulturowej oraz w jej ramach dla kształtowania tożsamości społeczno-kulturowej teorie: teorię zachowań tożsamościowych Tadeusza Lewowickiego oraz teorię tożsamości rozproszonej Jerzego Nikitorowicza.

Teoria zachowań tożsamościowych Tadeusza Lewowickiego (2001, ss. 159–165) została przedstawiona poprzez przywołanie i skondensowany opis poszczególnych obszarów stanowiących swoiste fundamenty w kreowaniu tożsamości. Autor podkreśla, że ujęcie tożsamości na przykładzie teorii zachowań tożsamościowych jest niezwykle szerokie, typowe dla holistycznego ujęcia edukacji międzykulturowej (s. 24).

Badacz, wymieniając pierwszy obszar budowania tożsamości zbiorowej – historię zbiorowości i identyfikację zarówno z terytorium, jak i z grupą, podkreśla jego podstawową rolę jako tożsamościowego punktu odniesienia: historii nie pochodzącej z treści podręczników szkolnych, lecz pisanej życiem przodków i przekazywanej z pokolenia na pokolenie, tworzącej fundament samoopisu jednostki i pojęcia zbiorowego *Ja* czyli *My*. Znajduje to odzwierciedlenie w autoidentyfikacji wyrażonej w odpowiedzi na pytanie: „Kim jesteś?” – „Ja jestem stąd”, odpowiedzi nawiązującej do tego, co Stanisław Ossowski nazwał ojczyzną prywatną. Autor podaje przykłady określania takiej relacji na Podlasiu – „jestem tutejszy” oraz na Śląsku Cieszyńskim – „jestem stela” (s. 22).

Charakteryzując drugi obszar budowania tożsamości – według teorii zachowań tożsamościowych T. Lewowickiego – obejmujący kulturę, język a także religię jako ważny wymiar kultury (s. 23), autor podkreśla rolę symboli religijnych w kształtowaniu tożsamości oraz instytucjonalnej socjalizacji i edukacji religijnej (kościelnej i szkolnej) jako zorganizowanego sposobu włączania jednostek w uniwersum symboliczne grupy.

W refleksji naukowej Jerzego Nikitorowicza jednym z głównych nurtów jest próba scharakteryzowania etapów kształtowania się tożsamości człowieka w warunkach pogranicza kulturowego (1995). J. Nikitorowicz, nawiązując

do teorii rozwoju moralnego L. Kohlberga oraz bazując na wynikach badań na wschodnich pograniczach, wyróżnił etapy kształtowania tożsamości kulturowej w sytuacji grupy mniejszościowej: etap nabywania tożsamości rodzinnej, etap nabywania tożsamości lokalnej oraz trzeci etap – nabywanie tożsamości grupy mniejszościowej. Z procesem osiągnięcia autonomii osobowej przez jednostkę związany jest kolejny etap kształtowania się tożsamości – „wchodzenia w rozszczepioną tożsamość autonomiczną”, z możliwością budowania negatywnych wariantów tożsamościowych, takich jak tożsamość izolacyjna o charakterze etnocentrycznym bądź tożsamość reorientująca się, wynikająca z niezgodności wartości wyznawanych przez jednostkę, a wartościami i normami obowiązującymi w własnej grupie etnicznej (i/lub wyznaniowej). M. Sobecki, co należy podkreślić, w sposób skondensowany, lecz wysoce kompetentny charakteryzuje poszczególne etapy rozwoju tożsamości wyróżnione przez J. Nikitorowicza.

Sposób rozumienia sformułowanej przez profesora Nikitorowicza koncepcji „rozproszonej tożsamości”, przedstawiony przez M. Sobeckiego, jest mi bliski i podzielam go całkowicie. Autor właściwie odczytuje koncepcję Nikitorowicza, słusznie zakładając, że „takie stanowisko akcentuje nurt refleksji nad rzeczywistością społeczną, który raczej każe się pochylić nad złożonością świata niż tryumfalnie ogłaszać prawdziwość jej elementów w oparciu o arbitralność własnej grupy odniesienia. (...) Należy z całą wnikliwością przyglądać się skomplikowanej rzeczywistości, w której rodzi się i krzepnie tożsamość. Błędem jest dążenie do uproszczeń, ale także nie należy ogłaszać poznawczej niemocy związanej z nieskończoną ilością tożsamościowych bytów” (s. 27).

W części opisującej rolę trzech głównych środowisk socjalizacyjnych i wychowawczych, kształtujących tożsamość religijną – rodziny, Kościoła i szkoły – obok wielu cennych odniesień literaturowych autor przywołuje dwie niezwykle ważne dla analizy tożsamości religijnej młodzieży kategorie: 1) rodzina socjalizująca w sposób otwarty (autorem jest Jerzy Nikitorowicz) oraz 2) otwarta tożsamość religijna (autorzy: W. Hryniewicz, A. Róžańska). Świadomość tych dwóch kategorii rzutuje pośrednio na rozważania metodologiczne, ułatwiając badaczowi wybór określonych pojęć istotnych w analizie tożsamości studiującej młodzieży.

Założenia teoretyczno-metodologiczne zrealizowanego projektu badawczego zostały zaprezentowane niezwykle kompetentnie. Bardzo dobrym rozwiązaniem było wyjście w refleksji dotyczącej metodologicznych kontekstów diagnozowania wielowymiarowej tożsamości od zagadnień natury

ogólniejszej i stopniowe zawężanie, uszczegółowianie analizowanego pola, mianowicie: od istoty identyfikacji społeczno-kulturowej i jej podstawowych wymiarów, poprzez odniesienie się do europejskiego wymiaru tożsamości, do wspólnoty narodowej w wielowarstwowej i wielowymiarowej tożsamości, wreszcie do miejsca regionu w budowaniu kulturowych autoidentyfikacji oraz religii jako przestrzeni kulturowej w wielowymiarowej tożsamości. Taki układ tekstu sprawił nie tylko jego uporządkowanie, ale z pewnością ułatwi czytelnikowi jego odbiór.

W badaniu nad tożsamością społeczno-kulturową młodzieży i jej wymiaru religijnego posłużono się koncepcją profilu identyfikacyjnego, polegającą na łącznym ukazywaniu identyfikacji badanych ze zbiorowościami kulturowymi – globalną, europejską, narodową, regionalną i religijną. Dzięki zastosowaniu narzędzia umożliwiającego uzyskanie deklaracji badanych dotyczących siły ich poczucia związku z poszczególnymi zbiorowościami wyodrębniono piętnaście profili identyfikacji społeczno-kulturowej, które w usystematyzowany sposób oddają szerokie spektrum identyfikacyjne badanej młodzieży – mieszkańców pogranicza kulturowego. Jak pisze autor, „diagnozowanie tych profili wraz z rozpoznawaniem kompetencji do komunikacji kulturowej może stanowić znaczący aspekt w kreowaniu i realizacji polityki oświatowej oraz być przydatne w praktyce edukacyjnej w środowiskach mniejszościowych” (s. 62).

Na szczególne uznanie zasługuje autorskie, w zupełności oryginalne wyznaczenie – poprzez połączenie identyfikacji tożsamościowej z walencją kulturową jednostki (świadomościowym zakorzenieniem w kulturze grupy odniesienia, według Antoniny Kłoskowskiej) związaną z kulturą symboliczną konkretnej zbiorowości – 9 typów tożsamości religijnej zastosowanych do analizy wyników badań (w zależności od współwystępowania poziomu identyfikacji tożsamościowej w sferze religijnej (silnej, przeciętnej bądź słabej) z poziomem walencji kulturowej w sferze religijnej (silnej, przeciętnej bądź słabej)), (s. 68).

Główne pytanie badawcze, które zainicjowało podjęte przez Mirosława Sobeckiego badania, brzmiało: „Jaka jest tożsamość społeczno-kulturowa w wymiarze religijnym studentów białostockich uczelni i jakie czynniki powodują jej zmienność?” (s. 70). Aby ustalić uwarunkowania zmienności tożsamości, szukano też odpowiedzi na pytanie: „Jak czynniki związane z rodziną różnicują tożsamość społeczno-kulturową badanych w sferze religijnej?”.

W wyniku tego badacz uwzględnił w tym obszarze szereg zmiennych niezależnych wynikających z charakteru rodziny, były to homogeniczność wyzna-

niowa rodziny, struktura rodziny, wykształcenie rodziców, relacje w rodzinie, retrospektywną ocenę postaw rodzicielskich; jak też czynniki środowiskowe różnicujące tożsamość religijną osób badanych, takie jak typ ukończonej szkoły średniej, zróżnicowanie etniczno-konfesyjne miejsca zamieszkania, preferencje polityczne, aktywność religijna badanych (s. 70).

W związku z założeniem przyjętym za A. Kłoskowską (1994), że tożsamość społeczno-kulturowa w wymiarze religijnym składa się z dwu komponentów – identyfikacji ze zbiorowością stanowiącą grupę odniesienia i walencji kulturowej – oraz określeniem dużej liczby zmiennych niezależnych warunkujących zmienność poczucia tożsamości, badania przyjęły postać niezwykle szeroką i skomplikowaną, a część empiryczna pracy stanowi niebywale obszerną i dogłębną analizę wyników badań empirycznych. Nie sposób się odnieść do wszystkich uzyskanych wyników w poszczególnych kategoriach badawczych. Do szczegółowej analizy wyników badań zachęcam czytelników pracy. To, co chcę z całego wachlarza prezentowanych wyników badań i ich analizy wyróżnić, jako szczególnie trafne i potrzebne, to postrzeżenie przez autora realiów charakterystycznych dla rodzin badanej młodzieży, jako czynników/zmiennych warunkujących typ tożsamości religijnej młodych ludzi. Sposób prezentacji analizy uzyskanych wyników badań oraz wyprowadzenia wniosków z badań uznaję za trafny, bardzo interesujący, a zwłaszcza niezmiernie potrzebny dla pedagogicznych badań empirycznych z zakresu edukacji międzykulturowej, jak i praktyki edukacyjnej w tym obszarze.

Podzielać zadowolenie autora z faktu (wynikającego z badań) dominacji wśród badanych studentów białostockich uczelni typu tożsamości społeczno-kulturowej w wymiarze religijnym, w którym silna identyfikacja religijna jest uzupełniona dobrym rozeznanie w dziedzictwie kulturowym chrześcijaństwa. Niestety na trzecim miejscu w hierarchii typów znalazła się grupa studentów z przeciwległego krańca kontinuum, gdzie słaba identyfikacja z religią powiązana jest z niskim poziomem kompetencji kulturowych w obrębie chrześcijaństwa. Jednak to nie znacząca polaryzacja w obszarze tożsamości religijnej w badanej zbiorowości studentów budzi niepokój, a raczej fakt, że studenci o silnej identyfikacji religijnej i dobrej znajomości tradycji chrześcijańskiej nie zawsze mają pozytywne postawy wobec odmienności religijnej. I za autorem (s. 210) rozwijam pytanie, bynajmniej nie retoryczne: Czy wszyscy odpowiedzialni za współkształtowanie tożsamości religijnej młodych ludzi dokładają starań, by była ona dojrzała i otwarta? Czy w edukacyjnym wysiłkach stwarzają sytuacje przyjazne wolności i refleksyjności, będących warunkami i komponentami dojrzałej i otwartej na Innych tożsamości reli-

gijnej? Tragicznych rezultatów bezrefleksyjnego, „zapatrzonego w siebie” poczucia tożsamości religijnej przywódców religijnych prawosławia rosyjskiego, podatnego na wpływy zewnętrzne, przede wszystkim na mariaż z uzasadnieniami politycznymi i ideologicznymi, doświadcza obecnie niestety Ukraina.

Nie ulega wątpliwości, że książka Mirosława Sobeckiego stanowi ważny wkład w rozwój badań nad religijnym wymiarem tożsamości społeczno-kulturowej młodzieży studiującej oraz pedagogicznych kontekstów tego wymiaru tożsamości. Zastosowane i potwierdzone w badaniach założenie, że uwarunkowania rodzinne i środowiska lokalnego warunkują zmienność tożsamości religijnej młodzieży, jak też sposób interpretacji wyników badań powstały z zastosowania wyodrębnionych przez badacza profili tożsamości religijnej, w znacznym stopniu wypełniły lukę w obszarze badań nad tożsamością religijną młodzieży.

Zachęcam do zapoznania się z recenzowaną pozycją – zarówno badaczy, teoretyków, jak również wykładowców, nauczycieli-praktyków oraz studentów. Jestem przekonana, że monografia Mirosława Sobeckiego spotka się z życzliwym przyjęciem osób, którym zagadnienie tożsamości społeczno-kulturowej w wymiarze religijnym jest bliskie. Teoretyków zainspiruje do refleksji prowadzącej do stawiania nowych pytań oraz analiz badawczych, nauczyciele znajdą w publikacji wiele cennych dla praktyki edukacyjnej informacji i przemyśleń.

Bibliografia

- Bokszański, T. 2005. *Tożsamości zbiorowe*. Warszawa: PWN.
- Giddens, A. 2010. *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*. Warszawa: PWN.
- Kłoskowska, A. 1994. *Kultury narodowe u korzeni*. Warszawa: PWN.
- Lewowicki, T. 2001. Szkic do teorii zachowań tożsamościowych. W: Lewowicki, T. i Ogrodzka-Mazur, E. red. *W poszukiwaniu teorii przydatnych w badaniach międzykulturowych*. Cieszyn: Uniwersytet Śląski Filia w Cieszynie, ss. 159–165.
- Lewowicki, T., Różańska, A. i Klajmon, U. red. 2002. *Kwestie wyznaniowe w społecznościach wielokulturowych*. Cieszyn: Uniwersytet Śląski Filia w Cieszynie.
- Nikitorowicz, J. 1995. *Pogranicze. Tożsamość. Edukacja międzykulturowa*. Białystok: Trans Humana.
- Ogrodzka-Mazur, E. 2014. Cieszyńska szkoła badań pogranicza Profesora Ta-

- deusza Lewowickiego. *Pedagogika Przedszkolna i Wczesnoszkolna*. 2 (4), ss. 25–39.
- Ogrodzka-Mazur, E., Klajmon-Lech, U. i Różańska, A. 2014. *Tożsamość kulturowa, religijność i edukacja religijna postrzegana z perspektywy społeczności szkół z polskim językiem nauczania w wybranych krajach europejskich*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Różańska, A. 2015. *Edukacja religijna młodzieży w warunkach pluralizmu religijnego w wybranych krajach Europy Środkowo-Wschodniej (Grupa Wyszehradzka: Polska, Czechy, Słowacja, Węgry) – studium porównawcze*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Różańska, A. 2017. Międzykulturowe konteksty edukacji religijnej – problem otwartej tożsamości religijnej. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*. XXXVI. z. 3, ss. 49–59.
- Sobecki, M. 2007. *Kultura symboliczna a tożsamość. Studium tożsamości kulturowej Polaków na Grodzieńszczyźnie z perspektywy edukacji międzykulturowej*. Białystok: Wyd. Uniwersyteckie „Trans Humana”.
- Sobecki, M. 2016. Rodzinne uwarunkowania kształtowania tożsamości. *Pedagogika Społeczna*. 1 (59), ss. 125–136.
- Sobecki, M. 2018. Wielowymiarowe poczucie tożsamości społeczno-kulturowej. Idee i badania. Perspektywa pedagogiczna. *Kultura i Edukacja*. 3 (121), ss. 85–103.
- Sobecki, M. 2021. *Tożsamość społeczno-kulturowa młodzieży akademickiej w wymiarze religijnym*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, ss. 245.